

L'església de Santa Maria de Martorelles: arquitectura i procés evolutiu

Joan Sanjuan i Esquirol *

Resum

Descripció de les transformacions arquitectòniques que, al llarg de la seva història, ha sofert l'església romànica de Santa Maria de Martorelles des dels seus orígens –finals del segle X i principis del XII– fins als nostres dies.

Paraules clau: Parròquia, consagració, Martorelles, Santa Maria de Martorelles, romànic, tresors

Introducció

Els orígens dels nostres pobles, tal com els coneixem avui, cal situar-los a l'època de la invasió musulmana i posterior reconquesta, és a dir, als inicis de l'Edat Mitjana. Durant el període que els musulmans prenen Barcelona (718) i s'enfilen més enllà dels Pirineus, fins que les tropes de Carlemany s'apoderen de Barcelona (803) i situen la frontera de l'anomenada Catalunya Vella al riu Llobregat, el Pla de Barcelona i el Vallès són zona cremada o d'alt risc d'incendi on la vida, fora de les ciutats fortificades i castells o torres de difícil accés, es fa impossible.

Amb la frontera amb els sarraïns a l'altra banda de la línia del Llobregat, sembla que torna la normalitat al sud del Vallès Oriental. Els comtes francs, delerosos que aquests territoris siguin

poblats amb súbdits fidels, donen tota mena de facilitats, com terres gratuïtes sense càrregues. No és estrany, doncs, que trobem referència escrita del segle X de l'església de Parets i de Santa Maria de Montmeló (945), o que les parts baixes del campanar i de l'absis de Santa Maria de Martorelles siguin també d'aquest segle. Tot plegat un miratge, perquè les ràtzies dels encara poderosos sarraïns sobre el Pla de Barcelona i el Vallès continuaren. La més important de totes, la d'Almanson, l'any 985.

La seguretat per als pobladors d'aquestes terres no arriba fins que l'imperi musulmà del Califat de Còrdova entra en decadència, es divideix en els regnes de taifes i s'inicia la reconquesta de la Catalunya Nova per part dels comtes catalans. Ens trobem a finals del segle XI, principis del XII.

Els comtes de Barcelona van dividir el territori en parròquies, vegueries i sotsvegueries. La parròquia era el nucli primigeni i podia dependre del comte de Barcelona o del senyor feudal a qui el comte havia venut els drets. Quan el comte venia els drets de diverses parròquies a un mateix senyor feudal es formava una baronia. Així, Martorelles, l'any 1343 passa a formar part de la baronia formada per les parròquies de Santa Perpètua, Martorelles, Sant Fost i Cabanyes.

Aquesta baronia depenia de l'anomenada vegueria o sotsvegueria del Vallès.

El pas previ per formar una parròquia era construir l'església, que abraçava un territori amb les seves cases (focs) i habitants. L'església es mantenia dels delmes, les almoines, els serveis religiosos i de la sagrera o cementiri que es situava al seu redós. Les esglésies parroquials havien de ser rendibles, poder mantenir els equips que n'estaven al front, mantenir l'edifici i passar una part de la recaptació al bisbat.

Les actes de consagració de les esglésies donen una idea de quan foren construïdes. Així tenim que l'acta de consagració de l'església de Sant Fost és del 4 de desembre de 1141, la de Sant Cebrià de Cabanyes del 3 de juny de 1192, i la de Santa Maria de Martorelles del 27 de juliol de 1105. Sabem d'esglésies que en ser destruïdes o profanades van ser consagrades novament. És el cas de l'església de Parets, destruïda per Almansor i tornada a consagrar un cop restaurada. Hi ha qui opina que aquest podia ser també el cas de l'església de Santa Maria de Martorelles, ja que la base del seu campanar i absis són d'una època anterior (segle X) al de la consagració de la qual tenim constància (segle XII).

Les dades sobre l'arquitectura de l'església de Santa Maria de Martorelles i la seva evolució estan tretes d'un estudi inèdit (no publicat) realitzat pels arquitectes Ramos, Curto, i el martorellec Josep Milà i Defaus, com a projecte de final de carrera, l'any 1975. Altre dades m'han estat transferides pel meu germà Pere, de quan feia de mestre al col·legi Simeó Rabassa. N'hi ha que són el fruit d'investigacions meves a l'arxiu parroquial. Les fotografies en blanc i negre varen ser fetes per Josep Bàlius; altres, més actuals, per mi mateix i per Julio Santiago Ortega.

Capítol I

Orígens i acta de consagració

1.1 Els orígens de la parròquia de Martorelles

Ja hem dit que els orígens del Mar-

torelles actual cal situar-los en el temps en què l'assentament sobre les seves terres era segur, la qual cosa va succeir a finals del segle XI. De l'Antiguitat sabem de la seva cultura megalítica (4000 – 2000 aC): el dolmen de Can Gurri, el dolmen de Castellruf, el menhir de Castellruf i el camp d'urnes de Can Molist. Sabem d'assentaments ibèrics destruïts per la invasió romana: poblats de Castellruf i Can Guillemí; en aquest últim també s'hi han trobat restes del període romà.

Deixant l'Edat Antiga i entrant en l'Edat Mitjana, a més de l'edifici parroquial dedicat a Santa Maria i del document de la seva consagració, sabem que Berenguer Bernat de Cabanyes féu un donatiu, en documentació signada el 2 d'agost de 1197, a la seva filla Azalaida. Entre altres propietats, li dona el castell de Radulfo (Castellruf) amb les seves terres i altres pertinències; el molí de Lloberons i tot el que posseïa a Martorelles.

Tenim, doncs, les bases per constituir una parròquia pròspera: l'església parroquial, el castell de Castellruf, l'ermita a tocar del castell, l'església de Sant Martí, de lloc desconegut, i el molí. Lligat al molí de Lloberons i a l'explotació de les terres agrícoles del pla de Martorelles hem de situar el rec del Molí, conegut també com a Rec Gran o de Dalt. La fertilitat i el rec d'aquestes terres amb l'aigua abundant del riu Besòs, va fer que molt aviat apareguessin masies riques com Carrencà, can Fenosa, can Puig i can Sunyer, i d'altres com can Gillemí, que si bé estava situada a la part alta del poble, també tenia terres al pla. A aquesta prosperitat del Martorelles medieval i èpoques posteriors, cal afegir-hi el conreu, sempre present, de la vinya als contraforts de la Serralada Litoral, que fa aparèixer masies importants com can Matons i can Girona. De les tres parròquies situades, segons la dita popular, dins d'un bosc: Marto-

relles, Sant Fost i Cabanyes; la primera era la que tenia més focs i la que més recaptava.

Aquesta prosperitat comportava un creixement i explica que una església que va començar amb una primitiva construcció romànica d'una sola nau central, posteriorment es veié remodelada i ampliada. Amb aquest estudi volem deixar constància de l'estructura general de l'església de Santa Maria de Martorelles i de com s'ha anat engrandint i modificant a través dels segles.

1.2 L'acta de consagració

L'arxiu parroquial de Santa Maria de Martorelles posseïa un tresor d'un valor incalculable. Es tractava del pergami del segle XII, un incunable que deixava constància de la data de consagració de la seva església. Mossèn Paitubí, rector de la parròquia i darrer dipositari d'aquest importantíssim pergami, va explicar al meu germà Pere com es va produir la seva lamentable pèrdua. Una mestra de Mollet va suggerir-li que, per la seva millor conservació, seria bo d'emmarcar-lo. Amb aquest propòsit, el rector va confiar el pergami a la mestra, que el va portar a una botiga del barri gòtic de Barcelona. Passats uns dies, la mestra comunicava al rector la terrible notícia. Quan havia anat a recollir el pergami emmarcat, a la botiga van dir-li que una persona ja l'havia retirat. Qui era aquesta persona? No se sap. On és el document? Tampoc. M'imagino la desesperació de mossèn Paitubí.

El meu germà Pere em contava amb quina consternació mossèn Paitubí va parlar-li del lamentable incident. De com va ensenyar-li una carta que havia redactat per deixar constància dels fets, carta que el rector va guardar entre les pàgines d'un quadern antic de tapes gruixudes i fosques. Ara que en sóc sabedor, no deixo de preguntar-me si el mossèn, la mestra, la policia o qui correspongui van fer els passos suficients per intentar

Figura 1. Vista de l'església en el seu estat actual

recuperar un tresor tan preuat. Sabem que a l'Arxiu diocesà de Barcelona hi ha una transcripció del pergami en el Llibre de Dotalies, Volum 7, Foli 273.

El pergami deixa constància de la consagració de l'església de Santa Maria "in comitatu Barcinonensi in Vallense in loco nuncupato Martoreles" feta el 27 de juliol de 1105 pel bisbe Berenguer. En aquesta acta consta el que havia de pagar anualment, la situació del cementiri, els límits de la parròquia... Tanmateix, és molt probable que es tractés d'una segona consagració, ja que una part de l'arquitectura de l'església correspon al segle X. El nom de la parròquia apareix en alguns documents de l'època com Santa Maria de Martoiliis.

Capítol II

Estructura i elements de l'església

2.1 Situació

L'església de Santa Maria de Martorelles ocupa la part més elevada del nucli de Martorelles de Dalt, avui terme municipal de Santa Maria de Martorelles. Per un costat trobareu la plaça de l'actual Ajuntament i per l'altre, la

Figura 2. Situació de l'església

plaça del Lledoner, un arbre més que centenari.

118

En cada època les esglésies s'han construït d'acord amb la manera de pensar de la gent i les tècniques constructives del moment. La ideologia i els sistemes constructius es tradueixen en una determinada configuració de l'espai. Per exemple, la seva situació al mig del nucli antic, dalt d'un turó, on el campanar es divisa pràcticament des de tot el territori i les campanes s'escolten des de totes les masies. Quan això no succeeix, com pot ser a la zona

de can Barbeta o a les planes de l'Andreu, heu de saber que sobre Castell-ruf hi podeu trobar els ciments d'una ermita. També hi ha restes d'una altra ermita dedicada a Sant Miquel, situada dalt del turó del castell que porta el seu nom. Sabem de l'existència d'una altra església, aquesta dedicada a Sant Martí, de lloc desconegut, que la tradició situa a prop de can Sunyer o de can Puig.

Com totes les esglésies de la seva època, l'estil arquitectònic és el romànic.

2.2 Estructura general

Nau central única, amb entrada pel davant i l'absis amb finestres troneres al final.

Espais laterals a tocar de l'absis: campanar a l'esquerra i sagristia a la dreta.

La volta de canó de la nau central fou construïda mitjançant un encofrat realitzat amb feixos de canyes enguixades i apuntalades, col·locant al damunt les pedres que formen la volta.

Teulada amb teula àrab, totalment amorterada, amb dos pendents i sostinguda per un entramat de fusta. La coberta de l'absis és totalment de pedra i es repenja directament sobre la volta d'aquest.

Quatre capelles laterals gòtiques, entre els contraforts, obertes a la nau central, dues a cada costat. El sostres de les capelles fan una volta encreuada que es repenja en els contraforts.

Durant el segle XVI – XVII es construeix el cor de fusta i, sota d'ell, una petita capella. El cor s'elimina a finals del segle passat.

Façana barroca del segle XVIII.

A mitjans del segle passat es va construir el baptisteri, un afegit aprofitant el terreny de l'antiga sagrera o cementiri.

Figura 3. Vista general. El baptisteri en primer pla

2.3 Esquema evolutiu

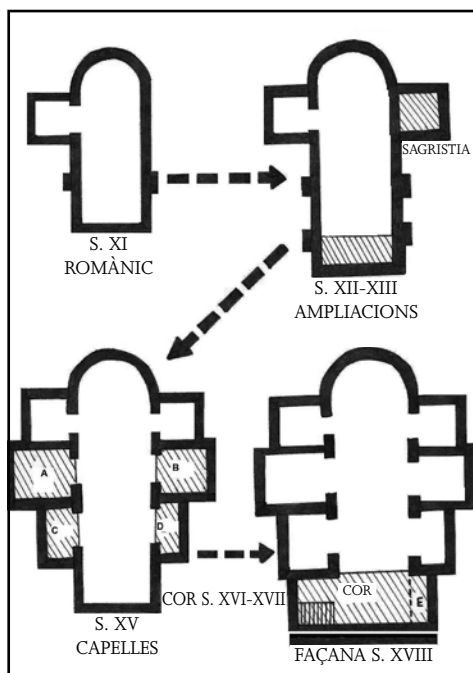

Figura 4. Ampliacions de l'església

2.4 Descripció de l'església per elements

L'ABSIS, de planta de mig cercle, amb volta i arc que l'obre a la nau central. Aquest arc té una lleugera forma de ferradura. Disposa de tres finestres troneres amb arcs que tenen una lleugera forma de ferradura. Les bases de l'absis i del campanar són anteriors a la resta.

Les pedres que el formen no estan concertades, de diferent grandària i forma. Els materials de granit pertanyen al mateix turó on s'aixeca l'església.

LA NAU CENTRAL, amb tres arcs que la divideixen en quatre parts. L'arc més proper a l'entrada és de mig punt, de pedra concertada. És possible que aquest arc tingui el seu origen en una ampliació realitzada a mitjans del segle XII atès que l'arc de mig punt és característic del romànic.

Els altres dos arcs presenten forma apuntada, de pedra concertada, que

corresponen a unes reconstruccions dels arcs originals.

La volta de la nau és de les anomenades de canó, construïda de pedra sense concertar. Pertany a la primitiva construcció datada del segle XI.

Figura 5. Exterior de l'absis

Figura 6. Interior de l'absis i altar

Figura 7. Vista general interior

Figura 8. Els diferents arcs

LES CAPELLES LATERALS. Als voltants del segle XV es va ampliar l'església amb les capelles que es descriuen a continuació.

Les capelles del mig, A i B en el dibuix de l'esquema evolutiu, tenen un arc d'entrada flamíger.

Les capelles C i D són menys fondes que les altres i també tenen un arc d'entrada flamíger

Hi ha una cinquena capella (E) més petita construïda amb el cor.

Entre l'absis i la capella B trobem aquestes restes de pintures.

EL COR no fa pas gaire anys que encara es podia veure. Es tractava d'una estructura molt senzilla de fusta, amb un entarimat que descansava entre el mur de la façana i una biga de fusta. Es calcula que fou construït entre els segles XVI i XVII.

Figura 9. Arc flamíger

Figura 10. Pintura mural

Figura 11. El cor avui desaparegut

Figura 12. Escut

LA FAÇANA PRINCIPAL d'estil neo-clàssic, del segle XVIII, està rematada en la seva entrada per un arc de pedra calcària, mineral que no es troba en els nostres municipis. L'escut que remata l'arc representa l'anagrama de l'Assumpció de Maria i les claus de Sant Pere. Des de la part interior de la façana es poden observar les marques d'un antic accés a la rectoria que es comunicava amb l'església per mitjà d'un pas elevat.

LA TORRE CAMPANAR està aixecada sobre una base més antiga. S'hi puja per una escala de cargol, per una porta al costat de l'absis o, també per una porta que dona directament al carrer. El campanar és quadrat amb arcs de mig punt.

Capítol III

Els tresors de l'església de Santa Maria de Martorelles

3.1 La creu gòtica de plata daurada amb incrustacions de pedres precioses

Jo havia sentit converses familiars on es parlava dels molts i valuosos tresors d'orfebreria que l'església de Sant Maria de Martorelles havia posseït. Posteriorment, indagacions del meu germà Pere en llibres i documents han constatat que, efectivament, els tresors d'aquesta església varen ser notables. Destaca, so-

Figura 13. Façana principal

121

Figura 14. Interior de la façana principal

Figura 15. Torre del campanar

122

bretot, una creu gòtica del segle XVI de plata revestida d'or amb incrustacions de pedres precioses que posseïa la relíquia de la vera creu.

A l'Arxiu Diocesà, on es guarden els qüestionaris de les visites pastorals, en el volum 46, foli 36, es troba el qüestionari de la visita pastoral a l'església

Figura 16. Detall

de Santa Maria de Martorelles el 5 de juny de 1583, on (traduïm del llatí) es diu: “També visitarem una creu major de plata daurada...”

En el mateix arxiu trobem un inventari d'orfebreria fet el 1936 signat pel primer director del Museu Diocesà de Barcelona, Manuel Trens, en què, a la pàgina 120, parla de l'església de Santa Maria de Martorelles i assenyalava que la creu no hi és, perquè va passar al bisbat. Efectivament, en un altre document de l'Arxiu Diocesà consta que la creu va ser dipositada al Museu Diocesà del Seminari de Barcelona, el 22 de febrer de 1917. Prèviament, el 5 de gener de 1917, el prelat de Sant Fost, Sant Cebrià de Cabanyes i Martorelles havia fet un manament d'entrega de la creu.

Troblem altres referències de la preuada creu. El 1920, J. Gudiol i Conill publica un llibre: “Les creus d'argenteria a Catalunya”. A la pàgina 82, fa referència a la vera creu gòtica de l'església de Santa Maria de Martorelles. Un llibre de 1981 “Catàleg monumental de l'Arquebisbat de Barcelona”, editat per l'Arxiu Diocesà de Barcelona, en publica la fotografia.

La creu no és l'única joia d'aquesta església dipositada al bisbat de Barcelona. Se sap que l'any 1921 altres peces van seguir la mateixa sort. Es tractava de prendre mesures de seguretat. El poble no estava informat d'aquestes transaccions, entre altres raons perquè no agradava ningú que unes joies que havien estat donades pels fidels de la parròquia al llarg dels segles passessin a un altre lloc. D'aquí que molta gent pensés que les joies de més valor encara hi eren quan l'església va ser assaltada durant la guerra civil de 1936.

Segons Manuel Trens, primer director del Museu del Seminari Diocesà de Barcelona, Santa Maria de Martorelles tenia un dels conjunts més notables d'orfebreria de la rodalia. El mateix

Trens, abans de l'any 1936, va fer inventari d'aquests tresors. A part de les peces esmentades en les fotografies que exposem, s'hi trobaren:

- *Candelers de plata repujada* (molt bonics, tija bombada, molt treballada, 42 cm)
- *Caldereta bombada* (boca lobulada, ansa de volutes molt bonica, 16 x 7 cm)
- *Salpasser de plata* (tija de bordó gòtic, 40 cm)
- *Canadelles de plata* (plat de plata, imperi, setrills més antics en forma de gerro amb bec i ansa, 10 cm)
- *Porta peu de plata* (crucifixió, gòtic, 11 cm)

- *Safata amb peu de plata* (ovalada, 21 cm)
- *Palmatòria de plata* (gravat i ocell coronat sobre cistell d'ous, indicador amb forma de pinces, 27 cm)
- *3 calzes* (dos sense valor, el tercer tornejat de plata, del 1615)

Algunes d'aquestes obres ja havien estat traslladades abans de l'any 1936 al Museu del Seminari de Barcelona.

3.2 La visita pastoral de l'any 1942

Les visites pastorals que els bisbes de les diòcesis feien a les seves parròquies venien precedides d'un qüestionari exhaustiu i detallat. A l'arxiu hem trobat

D'esquerra a dreta:
Figura 17. Veracreu de plata daurada, peu poliforme. Pinacles gòtics. Creu arabesca. Segle XVI

Figura 18. Custòdia de plata repujada amb esmalts. Segle XVII

Figura 19. Creu gòtica de plata. Segle XVI

Figura 20. Imatge de plata Verge del Roser sobre peanya. Segle XIX

Figura 21. Bacina amb imatge de la Verge del Roser. Any 1821

Figura 22. Portapeu de plata d'estil barroc amb la Verge del Roser

un qüestionari de la visita pastoral de l'any 1942, on s'indica que la parròquia abraçava dos municipis i que la regia mossèn Salvador Balletbò Duran, prevere, ecònom de Sant Fost de Campsentelles, de 46 anys i natural de Sant Boi de Llobregat.

En la introducció s'especifica que l'església fou consagrada pel bisbe Berenguer el 27 de juliol del 1105. Que l'església no pot albergar tots el feligresos, però que els del municipi de Martorelles, que són la gran majoria, van a missa a l'església de Sant Fost. Explica que hi ha una capella al mas de Carrancà que no està oberta el públic.

Reproduïm el punt 67 de l'esmentat qüestionari que es refereix a la recuperació del tresor de l'església durant la revolució de 1936, i que diu:

Durante la revolució se perdieron todas las alhajas de la iglesia, pero no hace mucho tiempo que

la policía encontro la mayoría de ellas, muchas de ellas deterioradas. El Sr. Juez las entregó al párroco, el qual, por la gran publicidad que se hizo en los periódicos del gran valor que tenían (muy por encima de la realidad), por encontrarse la iglesia sin párroco y, por tanto, en peligro continuo de robo, así como por la mala impresión que hubiera causado a la parroquia si el infascrito las hubiese depositado en Sant Fost, consulté el caso con el Sr. Canciller-Secretario de este Obispado y los dos determinamos, como así se hizo, custodiarlas interinamente en una caja fuerte de la Banca Arús de Barcelona.

Las joyas depositadas en la Banca son las siguientes: una cruz procesional de plata hecha pedazos; una custodia destrozada en que solo el pie parece de plata; dos cálices de plata con una sola patena; una imagen de la Patrona de plata; una vera cruz sin reliquia; un hisopo de plata con su acetre; unas vinagreras de plata con su campanilla del mismo metal; un porta-paz de plata; una bandeja con una pequeña imagen de la Virgen de plata; dos candeleros de plata.

Altres temes curiosos del qüestionari:

... Tiene la parroquia 1267 almas, hay muchos indiferentes.

... no hay vicios notables.

... La santificación de las fiestas se guarda pero hay bastantes que no.

Epíleg

Actualment, per qüestions pràctiques, l'església de Santa Maria de Martorelles ha deixat de ser la parròquia dels termes de Martorelles i Santa Maria de Martorelles. Ho és la parròquia de Sant Joaquim situada en el terme de Martorelles. El bisbat va vendre l'antiga rectoria i, a l'església, s'hi celebra missa els dissabtes i altres activitats sacramentals esporàdiques. El seu estat de conservació es força acceptable.